

НАПРЯМИ ТОПОНІМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ МІСТ УКРАЇНИ

Вступ. Найпоширенішою категорією топонімів в Україні небезпідставно вважають назви населених пунктів – ойконіми. Важливого місця серед них посідають **полісоніми** – назви міських поселень. Це не випадково, адже традиції міського життя на території нашої держави сягають ще античних часів, коли були засновані перші міста грецькими колоністами на чорноморському узбережжі (VII – V ст. до н.е.). Отже, топонімія міських поселень України пройшла тривалого й бурхливого розвитку, при чому, міста нашої країни часто мають багаторівневу «стратиграфію», тобто, відповідно до історичної епохи мали різні найменування. Також само, як міста утворюють територіальні системи розселення, об'єднаних різними видами зв'язків й функцій [9], так само й полісоніми утворюють історично зумовлений на даній території комплекс, інакше – територіальну топонімічну систему, яка в межах України може бути названа «полісонімія України». Ця система потребує свого детального розгляду й усебічного вивчення з метою оптимізації суспільно-географічних відносин як у межах території держави в цілому, так і в регіональній складовій. Подібні дослідження мають глибокий науковий сенс для України в аспекті тривалого широкого обговорення Закону України «Про географічні назви» [4]. Важливість дослідження «міських» топонімів виходить ще і з того, що останні мають загальнонаціональне значення: вони широко використовуються – значно ширше, ніж, скажімо, назви сіл – в різних галузях науки, в економіці, на транспорті, в міжнародних стосунках, в довідниках міжнародного й телеграфного обміну, в засобах масової інформації тощо. Виходячи з цього, нами вирішено розглянути ойконімію України саме на прикладі міських поселень.

Вихідні передумови. Тема топонімічного дослідження і вивчення мережі полісонімів – назв міських населених пунктів – не є принципово новою у вітчизняній науці. Топоніміка як наукова галузь є однією з трьох «наскрізних» географічних наук, втім в ній розроблені лише загальні науково-методологічні питання. Детальніше про це йшлося у попередніх публікаціях [1, 3]. Топонімію назв населених пунктів в масштабі всієї України у своїх працях розглядали багато дослідників. Серед таких особливо слід відмітити українських авторів – М.Т.Янко («Топонімічний словник України»), А.П.Коваль («Знайомі незнайомці: Походження назв поселень України»), Є.С.Отін («Топонимия приазовских греков: Историко-этимологический словарь географических названий»), Ю.І.Лоза [10]; в межах колишнього СРСР ойконімію України розглядали В.А.Жучкевич («Общая топонимика»), Е.М.Мурзаєв («Топонимика и география»), Є.М.Поспелов («Топонимика и картография»), В.А.Ніконов («Введение в топонимику») тощо. Слід відмітити, що переважна частка топонімічних досліджень, в т.ч. й ойконімічних, мають обмежений територіальний характер, тобто присвячені дослідженням топонімії окремих регіонів держави. Серед останніх публікацій подібного змісту, в яких розглядаються й ойконіми, слід відмітити праці Р.Р.Абкадірова («Геотопонімічна індикація господарсько-культурних типів освоєння Криму»), Л.І.Зеленської [7, 8], Є.Черепанової, О.Бабичевої, Г.Леонтьєвої (серія публікацій з топонімії окремих областей України у журналі «Географія та основи економіки в школі»), Н.Б.Гаранової («Фізико-географічна зумовленість топонімії Гологоро-Кременецької гряди та Малого Полісся»), Л.Л.Василюк («Фізико-географічна зумовленість топонімії Волинської області») та ін. В цих працях намічені основні методологічні шляхи дослідження ойконімів, наводяться загальні характеристики топонімічних територіальних систем різного рівня. Втім, загальним недоліком даних досліджень, на наш погляд, є відсутність комплексного й всеохоплюючого підходу до вивчення усіх ойконімів країни взагалі, і полісонімів зокрема.

Цілі і завдання статті. Метою даної публікації є висвітлення досвіду укладання та обробки топонімічної бази даних (БД) «Ойконіми України – назви міст (полісоніми)», яка створена при виконанні держбюджетної теми кафедри фізичної та економічної географії ДНУ «Концепція, розробка і створення серії топонімічних карт до Національного атласу України» [5],

створення на її основі топонімічної інформаційно-пошукової системи, наочно розглянути можливі аспекти, напрямки й засоби досліджень географічних назв міст України.

Виклад основного матеріалу. Густа мережа міст у центральній частині сучасної України почала формуватися ще за часи Київської Русі. В подальші історичні періоди мережа міських поселень постійно збільшувалася. У різні часи міста і містечка мали різний вигляд й характер: мали місце й торгівельні та ремісничі поселення, міста-фортеці, паланочні, промислові з вузькою спеціалізацією, багатофункціональні тощо. Ці функціональні ознаки не рідко відображалися і в самій назві населеного пункту. Законодавством України визначається існування міських поселень двох типів – міста (з населенням понад 10 тис. осіб) і селища міського типу (з населенням понад 2 тис. осіб за умовою зайнятості більшості населення в промислово-обслуговуючій сфері). Останню категорію міських поселень у вітчизняній літературі знов почали називати давнім українським терміном «містечко», яке було ліквідовано з ужитку з 1924 р. [9].

В рамках нашого наукового дослідження розроблений банк даних «Топонімія України», що складається із шести тематичних топонімічних БД [2, 6]. Важливою та найоб'ємнішою є саме БД «Ойконіми України – назви міст (полісоніми)». До її створення застосований принцип повного огляду топонімічної категорії, тобто, включено не певну вибірккову сукупність топонімів, а весь обсяг топонімів даної категорії. Отже, складений алфавітний перелік нараховує 1345 топонімів – назви усіх поселень із статусом міст і містечок України станом на 2005 р.

Перш за все, слід відмітити, що ойконіми як категорія топонімів відноситься до групи так званих «топонімів суспільних», тобто таких що номінують об'єкти, створені штучно людиною, якими в даному випадку є міста та містечка як типи поселень. БД полісонімів створена в узгодженні з іншими складовими банку даних «Топонімія України». Вона нараховує наступні 9 інформаційних полів запису:

- 1) порядковий номер полісоніма (від 1 до 1345);
- 2) географічна назва – ойконім / полісонім (за українським алфавітом);
- 3) категорія об'єкту номінації (місто або містечко /сmt);
- 4) адміністративно-територіальна прив'язка (до системи поділу держави на 24 області, автономну республіку, 2 міста державного підпорядкування);
- 5) рік утворення поселення;
- 6) дата надання статусу міста / містечка;
- 7) попередні назви поселень, часи їх існування;
- 8) походження назви (опис зі словників, довідникових та енциклопедичних видань, в т.ч. й щодо колишніх назв);
- 9) семантична категорія (зазначення шифру за схемою семантичної класифікації).

Означені інформаційні поля бази є такими, що враховують особливості даної категорії топонімів. Так, єдино можливою схемою територіально-просторової прив'язки їх може бути лише мережа одиниць адміністративного поділу території держави, оскільки сучасна топонімічна система міських топонімів відповідає системам обласного міського розселення, що виділяються українськими науковцями [9].

Найважливішим «шаром» топонімічної інформації є відомості про попередні назви, що були притаманні тому чи іншому об'єкту; це дозволяє простежити процес формування сучасної топонімічної системи регіону або країни в цілому, нерідко – отримати певні відомості про суспільно-господарські типи минулого тощо. Як вказувалося вище, традиції міського життя в Україні нараховують багато століть. Те ж саме можна сказати й про традиції номінування міських поселень. Загальновідомо, що територія сучасної України протягом історичного розвитку зазнавала усіх можливих впливів (військових, політичних, суспільних й т.п.) з боку багатьох народів й етносів досить різноманітних мовних родин й груп. Відповідно, це позначалося й на топонімії цієї території. Самі мовні процеси, що відбувалися в українському суспільстві («русифікація», «полонізація», «українізація», граматичні трансформації та ін.) також позначалися на географічних назвах країни, що

призводило до видозмінення первинної транскрипції тієї чи іншої з них. Це стосується топонімів будь-якої категорії, але, як-правило, найбільшого впливу, в залежності від тієї чи іншої суспільно-політичної кон'юнктури, зазнавали саме населені пункти, і перш за все міські поселення як головні осередки розвитку суспільства. Втім, історична топонімія саме цих видів поселень є такою, що зберігається і в людській пам'яті, й в історичних та різноманітних письмових документах (літературні твори, листи й т. п.) як-найкращим чином, а отже, є достовірно відновлюваною. Це, в свою чергу, дозволяє досліднику вивчити топонімічну стратиграфію, динаміку топонімічної системи, з'ясувати чинники її зміни, визначити певні закономірності тощо. Спираючись на зазначені аспекти, до БД полісонімів вирішено включити блок історичної інформації. Так, в ній вміщено відомості про колишні назви поселень, в т.ч. й такі, що їх мало місто чи містечко до набуття міського статусу; дати (роки) цих перейменувань (за можливістю їх визначення) тощо. Також є два поля запису, в яких зафіксовані рік виникнення (утворення) поселення та дата надання статусу міста (містечка) або Магдебурзького права. Дана інформація дозволяє простежити основні етапи розвитку й окремого топоніма, зокрема, дату його виникнення, трансформації тощо, оскільки, як-правило, із зміною статусу поселення відбувалися певні зміни (лексикологічні, граматичні) і його назви. Тобто, із застосування певних методів досліджень можливо визначити стратиграфію міських топонімів. В цьому полягає неоцінна роль топоніміки та її методів досліджень для історичної географії, картографії, історії географічної науки, дослідження палеотопонімії й давніх господарсько-культурних типів населення тощо.

Отже, БД «Ойконіми України – назви міст (полісоніми)» є цілком придатною для подальших статистичних обробок та картографічного моделювання. До того ж, сформований перелік полів запису в ній може бути запропонований і для можливого формування бази з комонімів – назв населених пунктів сільського типу.

Важливим є аналіз територіального розподілу топонімів даної категорії. Найбільша кількість полісонімів притаманна для Донецької, Луганської, Львівської і Харківської областей (відповідно 185, 146 й 77 одиниць), що в сумі складають 36% усіх топонімів, уміщених до БД. Найменша кількість полісонімів, а відповідно, і самих міських поселень, притаманна для Чернівецької, Миколаївської й Рівненської областей, по кожній з яких частка полісонімів не перевищує 2% від загальної їх кількості в країні. Це в деякій мірі корелює із значеннями коефіцієнту урбанізації по областях, втім не є тотожними їм.

В роботі розраховані морфометричні топонімічні показники – щільність (густота) топонімів за площею території та відносно кількості населення за системою адміністративно-територіального поділу (АТП) України. Щільність полісонімів за площею одиниць АТП в Україні має амплітуду від 10,57 (Миколаївська обл.) до 69,81 од./10 тис. км² (Донецька область). Найбільшу щільність топонімів даної категорії мають східні (Донецька, Луганська), західні (Львівська, Івано-Франківська) області та А.Р. Крим. Також високі показники щільності полісонімів за площею території мають Харківська, Дніпропетровська, Закарпатська, Чернівецька, Тернопільська області. Найнижчу щільність мають Миколаївська, Запорізька, Полтавська, Хмельницька, Рівненська області – менше 13,6 од./10 тис. км² (рис. 1). Якщо розглядати густоту топонімів по відношенню до кількості населення одиниць АТП, то отримаємо дещо інший перелік регіонів. Так, амплітуда щільності полісонімів за чисельністю населення коливається від 13,0 до 57,5 од./млн. осіб. Найвищі показники притаманні Луганській, Житомирській, Донецькій, Чернігівській та Кіровоградській областям. Також високу щільність мають А.Р. Крим, Херсонська, Львівська, Волинська, Тернопільська області. Найменші показники (менше 20,5 од./млн. осіб) мають Київська, Чернівецька, Миколаївська, Дніпропетровська, Запорізька області (рис. 2).

Відомо, що топонімічний матеріал досить важко піддається класифікації, тим паче не є можливим створення універсальної класифікації топонімічної сукупності, особливо великої за обсягом. Це виходить із багатоаспектності процесу номінації поселень, процесу їх історичного розвитку тощо. Виходячи з того, що полісоніми України є досить своєрідними й часто відмінними одне від одного за процесом, часом, чинником утворення, нами розроблена

детальна класифікація назв міських поселень за семантичною ознакою, тобто за сенсом, смислом топоніму.

Рисунок 1 Щільність ойконімів за площею території одиниць адміністративно-територіального поділу України

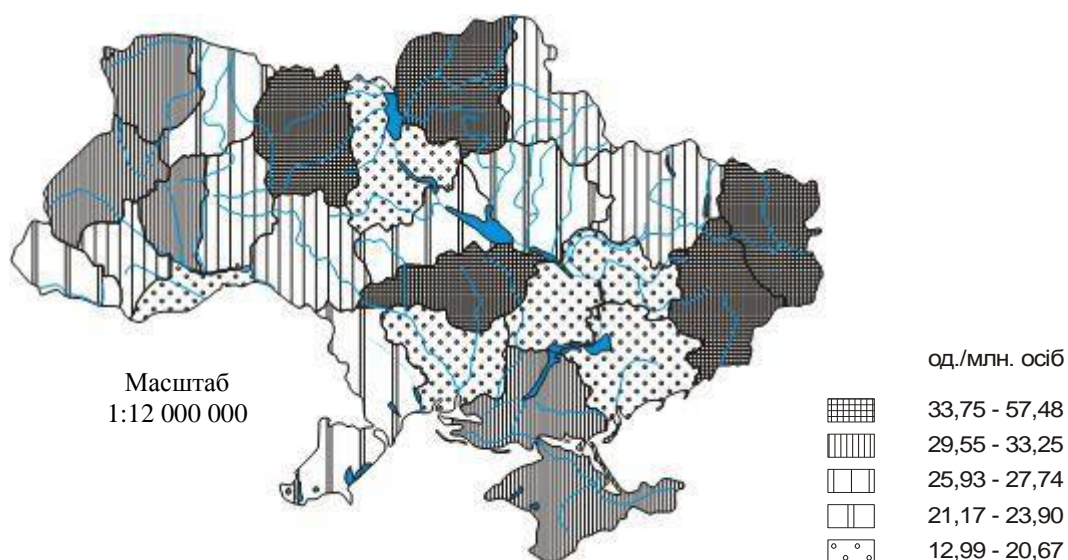

Рисунок 2 Щільність ойконімів за кількістю населення по одиницях адміністративно-територіального поділу України

В залежності від категорії полісонімів, часу їх утворення, морфології й особливостей самих номінованих об'єктів, можна виділити досить багато різних семантичних груп та підгруп. Нами за цією класифікацією виділено 12 семантичних груп полісонімів. За підсумками цієї класифікації можна констатувати, що в утворенні всієї системи полісонімів країни беруть участь дві групи чинників – природні (фізико-географічні), які відбивають різноманітні природні властивості місцевості, на якій розташоване поселення, та суспільні (етно-соціальні), що відображає первинні та/або сучасні соціально-економічні, етнографічні ознаки тощо. Це призводить до утворення складного, «кількашаруватого», топонімічного ландшафту, в якому знаходять свого відбиття й зберігаються на багато століть та навіть тисячоліть ті чи інші особливості стосунків людини з навколишнім середовищем на тому чи іншому історичному етапі. Зазначена класифікація топонімів може (і повинна) постійно оновлюватися й інформаційно поповнюватися у відповідності із здобутками наукових досліджень щодо визначення смислу (семантики) тієї чи іншої назви, особливо це стосується

«непрозорих» та «малопрозорих» топонімів. Визначений в БД перелік топонімів, за необхідності, може бути значно розширений в кількісному складі за рахунок внесення даних про інші категорії ойконімів, зокрема – назв сільських населених пунктів – комонімів, що не охоплені даним дослідженням. Це неодмінно призведе до збільшення переліку семантичних груп, більш детальної їх класифікації.

Оскільки топоніми є такими, що мають просторово-територіальне поширення, здатні утворювати територіальні комплекси, системи, є водночас і суспільним, і природнім явищем, то вони можуть бути викладені та досліджені через графічну мову у вигляді карти – моделі реальної дійсності. Таким чином складається поняття топонімичної карти і топонімичного картографування [3]. Сьогодні методи створення картографічного продукту дозволяють автоматизувати та прискорити низку процесів при проектуванні, складанні та підготовки до видання на підставі використання БД географічних назв (топонімів).

У межах роботи [5] авторським колективом розроблена топонімична інформаційно-пошукова система «Сучасні та попередні назви міст України». Її головне призначення – надання повної інформації про назви всіх міст України – місцезположення об'єкту номінації, його сучасну назву, історичну «стратиграфію» – перейменування і час існування цих назв, семантичне значення – опис процесу формування назви, її смислу, принципу присвоєння, існуючих в науковому середовищі варіантів її тлумачення тощо. Даний продукт розроблений на основі описаної вище БД «Ойконіми України – назви міст (полісоніми)», але через велику кількість й територіальну насиченість й сконцентрованість топонімів, до інформаційно-пошукової системи не включені назви селищ міського типу (містечок).

Система «Сучасні та попередні назви міст України» створена за допомогою продукту Macromedia FLASH MX, version 6.0. Робочий файл може бути представлений у вигляді EXE-файла або HTML-файла. Після запуску програми на екран виводиться карта-схема областей України. При підведенні курсору до будь-якої області, на ній з'являється назва цієї області (рис. 3 2).

Рисунок 3 Перше діалогове вікно топонімичної інформаційно-пошукової системи «Сучасні та попередні назви міст України»

При натисненні на ліву кнопку маніпулятора (миші) здійснюється перехід до нового екрану із картою-схемою обраної області. При підведенні курсору до будь-якого міста на

карті обраної області, його назва змінюється на останню стару назву, що існувала до останнього перейменування міста (якщо така подія мала місце). При цьому змінюється колір шрифту. Натиснувши на ліву кнопку миші можна побачити, що назва міста знову змінюється на сучасну і на екран виводиться інформація про походження назви, її семантичне значення та перераховуються в хронологічному порядку всі попередні («старі») назви міста з вказівкою років їх існування. Зображення такого вікна інформаційної системи на прикладі Дніпропетровської області та міста Жовті Води наведений на рис. 4.

Складена топонімічна інформаційно-пошукова система має знайти широкого використання перш за все у навчальному процесі середньої загальноосвітньої школи, інших освітніх програмах, може використовуватися як самостійна інформаційна програма, слугувати основою для подальшої детальної розробки пошукової системи щодо містечок та сільських поселень України тощо.

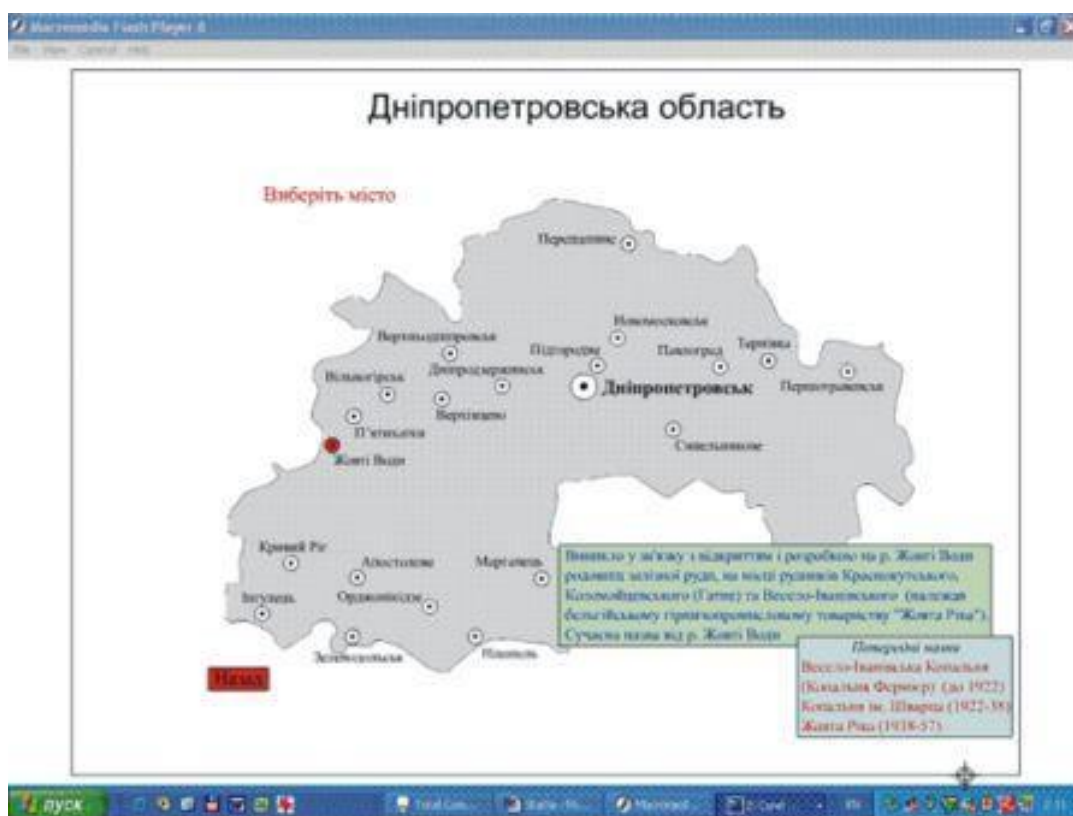

Рисунок 4 Форма діалогового вікна топонімічної інформаційно-пошукової системи «Сучасні та попередні назви міст України» за запитом області та міста (на прикладі Дніпропетровської області та м. Жовті Води)

Висновки. У підсумку проведеного дослідження можна визначити наступне.

1. Міські поселення України відрізняються багатою та різноманітною топонімічною структурою, утворюють суцільний топонімічний шар, мають різноманітні ознаки номінації, що класифікуються за семантичним принципом. Це наочно відображає створена топонімічна база даних «Ойконіми України – назви міст (полісоніми)», яка вміщує топонімічні відомості про 1345 міст і містечок України.

2. Необхідною ланкою для здійснення цілісного топонімо-картографічного забезпечення території України є методи географічної науки, і перш за все найсучасніші методи ГІС-технологій, картографування тощо. В цьому аспекті питання опрацювання топонімічної інформації можуть здійснюватися за кількома етапами: а) збирання топонімічної інформації для подальшої її обробки; б) її обробка й зберігання; в) картографічне подання

через побудову тематичних топонімічних карт, а також створення на їх базі програмного продукту із застосуванням сучасних технологій.

3. Експериментальна реалізація пропонованого підходу була виконана шляхом створення інформаційно-пошукової топонімічної системи «Сучасні та старі назви міст України», яка містить детальну топонімічну інформацію про всі міста території України.

Список літератури

1. **Афанасьєв О.Є.** Актуальність питань топонімо-картографічних досліджень. / В зб. Географічна наука і освіта в Україні. Тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. конференції (Київ, 26-27 березня 2003 р.) – К.: ВГЛ «Обрії», 2003. – С. 88-90.

2. **Афанасьєв О.Є.** База даних «Ороніми України»: методика створення і представлення // Вісник Дніпропетровського університету. – 2003. – Вип.5 Геологія. Географія. – С. 118-124.

3. **Афанасьєв О.Є.** Поняття топоніміки і топонімічної карти в контексті топонімо-картографічних досліджень території України / У зб. Географія, екологія, геологія: перший досвід наукових досліджень: Матеріали Міжвузівської наукової конференції студентів і аспірантів. – Д.: Вид-во ДНУ, 2005. – С. 61-64.

4. **Грек Н.** Дві години – шість законопроектів / Освіта. – 2005. – №11 (5141). – С. 3.

5. **Звіт про НДР (заключний).** Розробка і створення серії топонімічних карт до Національного атласу України. – д/б 2-008-02. Номер державної реєстрації – 0102U004413. Рукоп. / Л.І. Зеленська, О.Є. Афанасьєв, Ю.О. Агеєв, С.В. Козинець. – Д.: ДНУ, 2004. – 114 с.

6. **Зеленська Л.І.** Топонімічні карти: наукові підходи до розробки змісту / Л.І.Зеленська, О.Є.Афанасьєв, Ю.О.Агеєв // Вісник Дніпропетровського університету. – 2004. – Вип.6. Геологія. Географія. – С. 118-124.

7. **Зеленська Л.І.** Топонімія Дніпропетровської області. – Д.: РВВ ДНУ, 2001. – 56 с.

8. **Зеленська Л.І.** Топонімія гідронімів Дніпропетровської області: семантичний, лінгвістичний, картографічний аналіз // Вісник Дніпропетровського університету. – 2002. - Вип.4. Геологія. Географія. - С. 26-33.

9. **Соціально-економічна географія України** / За ред. О. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 608 с.

10. **Україна: Оглядова мапа.** Мірило 1:1 000 000. Пояснювальний текст / Відп. ред. Ю.І.Лоза. – К.: Мапа ЛТД, 1999.

Resume. The directions and aspects of study toponyms of urban settlements of Ukraine are analyzed. The made database of the geographical names of cities of Ukraine is described. The results of semantic classification of the names of cities are stated. The developed information retrieval system "The Modern and old names of cities of Ukraine" is characterized.

Резюме. Проанализированы направления и аспекты изучения топонимии городских поселений Украины. Описана составленная база данных географических названий городов Украины. Приводятся результаты семантической классификации названий городов. Описана методика составления и функционирования разработанной информационно-поисковой системы "Современные и предыдущие названия городов Украины".

НАДРУКОВАНО:

Афанасьєв О.Є. **Напрями топонімічних досліджень міст України** // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи. – К.: ДНВП «Картографія», 2005. – Вип.2. – С. 42–48.